

O ODRAZU DOSTOJEVSKOGA NA POEZIJU AUGUSTA CESARCA

ANTE MULJAČIĆ

Kult Dostojevskoga kod Hrvata¹ ostavio je vidljiv trag čak i na Cesarčevu revolucionarnu poeziju.

O utjecaju i odrazu Dostojevskoga na prozna djela Augusta Cesarca opširno je pisano u hrvatskoj književnoj kritici poslije II svjetskog rata².

U ovom radu pokušat ćemo dokazati da je F. M. Dostojevski ostavio uvjerljiv odraz na našega hrvatskog revolucionarnog pjesnika Augusta Cesarca, koji je stvarao svoja djela između dva rata (1918—1941).

Na poeziju Augusta Cesarca, pisanu u razdoblju od 1917. do 1925, naša književna kritika između dva rata gotovo se nije osvrta-
la. Tek poslije drugog svjetskog rata značajan obol u osvjetljavanju Cesarčeve poezije pridonio je svojim radom Šime Vučetić³. Idejni odraz umjetnosti Dostojevskoga očituje se, po našem mišljenju, u ovim pjesmama mladog Cesarca: »Borba sa svojim ja« (1918), »Zazivanje Mesije« (1918) i »Zapisci prekobrojnog iza rešetke« (1925).

U tim Cesarčevim pjesmama prisutan je odraz umjetnosti Dostojevskoga. Pjesma »Borba sa svojim ja« pisana je ekspresionistički, kao i većina hrvatskih pjesama onog poratnog vremena, punog životnog poleta i revolucionarnog patosa. Mladi Cesarec u toj pjesmi iskazuje svoja unutarinja previranja, čvrstu odlučnost da se bori do kraja za plemenite ideale koje nosi u srcu kao revolucionar komu-

¹ Ante Muljačić, »O kultu Dostojevskog kod Hrvata između dva rata«, *Riječka revija*, 1968, br. 2, str. 130—144.

² Ante Muljačić, »O utjecaju i odrazu Dostojevskoga na hrvatsku beletristiku«, *Mogućnosti*, 1970, br. 8, str. 897—923, br. 10, str. 1206—1228.

³ Šime Vučetić, »O stihovima Augusta Cesarca«, *Republika*, Zagreb, 1953, br. 12, str. 1075—1081.

nist. Ideja u pjesmi je Dostojevskoga, ali s revolucionarnom potkom. Cesarec, opisujući unutarnja previranja dvaju vlastitih »ja«, idejno podliježe umjetnosti Dostojevskoga, tj. odrazu njegovih brojnih dualno-rascjepkanih ličnosti u njegovu književnom djelu, počevši od Goljatkina u *Dvojniku* i završivši s Ivanom Karamazovim u *Braći Karamazovima*. Iskrena pjesnikova ispovijed pred samim sobom, to je glavni siže ove, da tako kažemo, ekspresionističko-kontemplativne pjesme. U njoj je pjesnikova ličnost dualna, iz nje izviru dva iskonsko-organska proturječna »ja« koja se nalaze u neprekidnoj borbi. Jedno je od njih pohotljivo, egoistično, narcisno, demonsko, tjelesno »ja«, drugo je, naprotiv — plemenito, odričuće, patničko, revolucionarno »ja«:

... »O, kad bi me svi poizbadali svojim žaokama,
da izranjen zovem neznanu braću upomoć!
Znam, nitko se ne bi odazvao,
bespomoćno se rvem sa nepobjedivim protivnikom u sebi samome,
sa svojim Ja,
Ja, od vatre i vode zemlje i vazduha u bezličan kaos smiješanim.
Ja, okrutni surovi, neumitljivi, tjelesni Ja,
nezasitljiva izjelica života,
crn, sablastan, zavodljiv kao noć,
ja vapim za saveznicima, da te pobjedim!«...

Evo i finala pjesme, u kojem se, uz lično odricanje udobnog i idiličnog načina života, očituje samoprijegoran Cesarčev revolucionaran stav:

»Trzam se kao uhvaćen u klopku potmulu,
Vrdam u bolnome krugu i vraćam se na ivicu istih ambisa.
Siše me i pije mrak male varoši
i tajac velikog, odbjegnutož života.

Bijele sjene poznatog lika lutaju oko mene.
Uoblikuju se u klp nezaboravnih sjećanja.
Još nisam ni podignuo ruku, da ga razbijem,
i plazim već oko podnožja njegova.
Neotkldljiv pripajam se o njega ko o meteor magnetni
i cjelivam u njemu odlomak vječnoga rudnika bezdane ljepote.

Osjećam stid, ali Ja, ti si jači od stida.
Ja, sveopći, kraljevski, demonski Ja,
pentraš se po dugi moje duše,
surov i posvojljiv.
O smiješ se odozgo. Meni u prašini.

O razumijem!
Ja sam sam, duša je moja bez saveznika,
bespomoćna, kao struna bez korita.
A ti si našao drugara svog, (tj. voljenu djevojku, op. A. M.)
ti se popunjuješ, ti nisi sam,
ti vidiš, ti osjećaš, ti pipaš sebi jednako.
Bijele sjene poznatog lika lutaju oko mene.

Pobjednički Ja,
 eva me, drščem od spoznaje vašeg tajanstvenog saveza:
 dva tijela protiv jedne duše;
 bez težišta, bez uporišta, bez saveza,
 držčem, rogušim se, kostrušim
 u srsima beznadne borbe.⁴

Vrhunac je borbe dvaju unutarnjih »ja« kad erotiĉko, demon-
 sko, tjelesno, pobjedniĉko »ja« trenutno baca pod noge drugo, ple-
 menito, odriĉuće, patniĉko, revolucionarno »ja«; no i u tom povre-
 menom erotiĉkom zanosu — gdje se bore »dva tijela protiv jedne
 duše« (tj. protiv revolucionarnog »ja«) za idiliĉni, malograĉanski
 povučeni život — Cesarevo revolucionarno »ja« ne priznaje se pobi-
 jeđenim. Iako je ideja o dualnoj liĉnosti nesumnjivo Dostojevskoga,
 ipak je Cesarec na sebi svojstven naĉin istakao svoju revolucionar-
 nost u borbi protiv svog unutarnjeg narciso-demonskog tjelesnog
 »ja«.

I druga pjesma, »Zazivanje Mesije«, ima duboke srodnosti sa
 stvaralaštvom Dostojevskoga. Naime, Dostojevski je u *Braći Kara-
 mazovima*, a osobito u *Pišĉevu dnevniku*, pisao o mesijanizmu i is-
 tako njegovu buduću ulogu u Evropi, a kasnije i u ĉitavu svijetu.⁵
 No Dostojevski se u svom mesijanizmu, koji nosi u sebi pravoslav-
 lje, ruskog cara i pravog Krista, duboko prevario. Ruski pisac je u
 tim elementima vidio spas napaćenog ĉovjeĉanstva, koji će donijeti
 opću harmoniju. Cesarec, ugledajući se na Dostojevskoga kako s
 idejne tako i s formalno-izraĉajne strane, drugoj pjesmi daje naslov
 »Zazivanje Mesije«. Aluzija je na ovaj naslov, nakon proĉitane pjes-
 me, jasna i oĉita. Pod Mesijom Cesarec podrazumijeva besklasni
 poredak. Pa iako je Cesarec ovoj borbenoj pjesmi mogao dati di-
 rektno revolucionaran naslov, ipak on to ne ĉini. Naslov podreĉuje
 umjetnosti Dostojevskoga i idejno slijedi Dostojevskoga, no s dru-
 gom ideološko-politiĉkom fundacijom.

To su dva bitna elementa u kojima se jasno oĉituje odraz umjet-
 nosti Dostojevskoga na Cesarevu pjesmu »Zazivanje Mesije«. Tome
 govori u prilog, osim samog naslova, sama pjesma iz koje ćemo
 iznijeti najkarakteristiĉnija mjesta.

U pjesmi »Zazivanje Mesije« Cesarec, govoreći s ogorĉenjem o
 nepravdi i eksploataciji, vapi u zanosu za novim, pravednim bes-
 klasnim poretkom:

⁴ A. Cesarec, *Izabrane pjesme*, Zagreb, 1961, str. 32—36.

⁵ a) F. M. Dostoevskij, *Sobranie soĉinenij*, Tom IX, *Brat'ja Kara-
 mazovy*, Moskva, GIZ, 1958, str. 379—380.

b) F. M. Dostoevskij, *Polnoe sobranie soĉinenij*, Tom XI, Ĉast' per-
 vaja, *Dnevnik pisatelja za 1877 g.*, S. Peterburg, Izdanie A. F. Marksa, 1895,
 str. 68—85.

A. MULJAČIĆ

... »A mi, svi mi, što na lijevoj strani dana sudnjega,
u cvokotu zimomornih udesa,
od priskona za Mesijom otkupiteljskim čeznemo,
da u nama se zarodi samima
i tople nas kupke zaroni sunčane,
mi krvarimo na trnju čežnja naših neispunjivih,
neispunjivih!...

Braćo,
svi vi s ljevice sudnjega dana čovječjeg,
svi vi, što nakovanj ste za kovanje tuđe sreće,
svi vi, što u mraku svome nosite krvavu luč
prosvjeda,

čemu da se nadamo?
O, neka se i Mesija u nama probudi
i skine nas sa trnja našeg zlopatnog i otrovnog,
ne će li biti dockan?...

O, dođi Mesijo!...
O, dođi braća te moja,
i ja sam, u ognjici bolesnih groznica
ko spasitelja čekamo!«⁶

Ti odlomci iz Cesarčeve pjesme uvjerljivo pokazuju idejni odraz *Braće Karamazovih*, a osobito *Piščeva dnevnika* na Cesarčevu pjesmu »Zazivanje Mesije«.⁷

Na kraju smatramo potrebnim istaći da je Cesarčev ideološko-politički stav u pjesmi »Zazivanje Mesije« dijametralno suprotan stavu Dostojevskoga u tim dvjema spomenutim djelima.

I u trećoj, umjetnički najzrelijoj Cesarčevoj pjesmi, *Zapisci prekobrojnoga iza rešetke*, očituje se vidljiv pečat prisutnosti umjetnosti Dostojevskoga. Cesarec u poemi »Zapisci prekobrojnoga iza rešetke« opisuje s jasnom aluzijom tamnički život u staroj Jugoslaviji. Kroz san pjesnika vodi drug-vodič u »čarobnu zemlju na dalekom istoku«. I ta čarobna zemlja, »nad carstvima carstvo prekrasno«, bijaše jedna francuska kolonija s mladim kalifom na prijestolju. Pjesnik s vodičem dolazi u njen grad, na trg, a »trg taj opkoljen bijaše kordonom žandara«. Pjesnik hoće da dođe na trg, hoće da vidi čarobno carstvo nad carstvima:

— »Kuda? glas se čuo osoran. — Objavu, bre, amo!
— Objavu? probljedih. Čemu ta? Ta to je slava narodna,
a ja sam, ja sam...
Ivan Kovačić, činovnik bankovni, evo objava!
— Ivan Kovačić? osmjehnuo se žandar —
Pronevjeritelj? Izvolite!
Ali ti si... — prepoznao me, odgurnu —
opozicija, prekobrojni ovdje, marš!«⁸

⁶ A. Cesarec, *Izabrane pjesme*, Zagreb, 1961, str. 57—59.

⁷ Usporedi: *ibid.* 5 a, str. 379—380, *ibid.* 5 b, str. 68—85 i *ibid.* 6, str. 57—59.

⁸ A. Cesarec, »Zapisci prekobrojnoga iza rešetke«, *Vijenac*, 1925, br. 10, str. 293.

Aluzija Cesarčeva tu je jasna. Francuska kolonija — to je stara Jugoslavija, mladi kalif — kralj Aleksandar, hapšenje Ivana Kovačića, bankovnog činovnika, pronevjeritelja — hapšenje samog pjesnika.

U toj zemlji, ističe Cesarec, pravde nema, to je zemlja bez volje naroda, u kojoj vlada kalif pomoću oficira, popova, čifti u cilindrima. To je zemlja bezakonja, u kojoj se pravda progoni, zatvara, ubija, vješa.

Iako je pjesma »Zapisci prekobrojnoga iza rešetke« puna revolucionarnog patosa i pokliča ka borbi, Cesarec na dva mjesta, u dvjema odjelitim strofama, ističe ime Fjodora Mihajloviča Dostojevskog i Oscara Wildea:

»Dva po dva,
ili — o, pod istragom ste! — jedan sam,
ko od ostalih izgubljen,
Kužni smo, ej, šest koraka distanca!
I vučemo se, ja posljednji, sam.
Sam? Trojica smo, Fjodor, Wilde i ja,
posmatramo i slušamo.
Tok-tak, tok-tak, udar koraka,
ko noge da su kazalo na satu kamenom,
kazalo ništa ne pokazujuć, jer sve isto, isto je:
vrtinja žalosna, ko pogrebna uokrug groba
povorka,
uokrug groba u kome mladost svoju pokapamo
živu...
Ajde! dobrostiva jeka mog pokliča,
to ozvao se, palac spustivši,
čuvar strogi naš i ćutljivi,
i dva, po dva,
i jedan, posljednji ja,
s Fjedorom i Wildeom se oprostivši
odlazimo sa dvorišta, crnog inače,
no bijelog sad od odsjeva mog pokliča...»⁹

Nisu slučajno spomenuti dva puta u odjelitim strofama Dostojevski i Wilde. Poznato je da je Wilde poslije robije (1895—1897) pošao putem Dostojevskoga. Wilde na robiji dolazi do spoznaje da mu patnja omogućuje da razabere što do tada nije bio u stanju uočiti i da historiju promatra s jednog novog stajališta. Prihvaća kršćansko učenje o trpnji koja otkupljuje. U tamnici, pa i kasnije, Wilde preko »teorije praštanja« potpuno se približava nazoru Dostojevskoga na svijet.

I Cesarec prihvaća patnju i trpljenje, ali na svoj način. Zato ih on i ističe u svojoj poemi. Ali Cesarčeva patnja i trpljenje ne počivaju na kršćansko-religioznoj bazi. Patnja i trpljenje koje on iskušava na sebi u tamnici bude u njemu jaču revolucionarnost u borbi za pra-

⁹ *Ibid.* 8, str. 290—291.

vedniji život. I Cesarcu, kao i Dostojevskom i Wildeu, patnja i trpljenje omogućuje da bolje uđe u pravi smisao života. Jedino taj subjektivni element patnje i trpljenja, proživljen i doživljen u kaznioni, povezuje Cesarca s Dostojevskim i Wildeom. Na kraju poeme Cesarec na sebi svojstven način ističe trpljenje i patnju:

»Bio dan je
neusahnjiv izvorskočac sanja i sanjarija,
a sad noć je, noć je besana.
Svi sni utekoše pred goničem razumom,
razumom što gordo reče mi:
Trpi, i ne laži sebe čežnjama!
Kad život pelen je, ne sladi ga slatkišem
samoobmane,
ne bjež od njega u zaborav.
Otvori oči još bolje pogledaj,
ko ti je to život tvoj zagorčio. I saznajući,
svu gorkost do dna sa smiješkom ispij pobjednim,
pobjednim, jer borba još nije svršena,
porażen isprvine na posljetku bit ćeš pobjednik;
sudeći, vi sami se osudiste, o Pravde krvnici!
I sam si ti na jednoj stanici,
nepomičan, sapet. Uzalud čekaš brzi odlazak,
no on će doći ipak
Ta stanica put i most je k Pravdi,
i možda i ti svojom patnjom prinio si malu opeku
za njezin vječan slavluk«...¹⁰

Iz ovog se vidi da se Cesarčeva patnja i trpljenje bitno razlikuju od patnje Dostojevskoga i Wildea.

U ovoj poemi nalazi se i najbitnija oveća strofa u kojoj Cesarec, »oprostivši se s Fjedorom i Wildeom« i njihovom kršćanskom patnjom, strasno se obara, s izvjesnom dozom gorčine, na fabrikante, evanđelje, na gospodina boga, na posljednji sud, na život prokletih iza rešetke. U toj strofi osjeća se jedna vrst polemike koju Cesarec vodi s kršćanskom patnjom i trpljenjem Dostojevskoga i Wildea, suprotstavivši im svoju revolucionarnu patnju i trpljenje koje vode k revoluciji, k besklasnom društvu.¹¹

Time bi valjda istraživanje odraza umjetnosti Dostojevskoga na Cesarčevu poeziju bilo iscrpeno.

¹⁰ *Ibid.* 8, str. 294.

¹¹ *Ibid.* 8, str. 291—294.

О ОДРАЗУ ДОСТОЕВСКОГО НА ПОЕЗИЈУ АУГУСТА ЦЕСАРЦА

Ante Muljačić: О ВЛИЯНИИ ДОСТОЕВСКОГО НА ПОЕЗИЈУ АУГУСТА ЦЕСАРЦА

Резюме

О влиянии Ф. М. Достоевского на художественную прозу Августа Цесарца немало писалось в хорватской литературной критике после второй мировой войны. Что касается революционной поэзии А. Цесарца, которая создавалась во время экспрессионизма (1917—1925), даже и в ней оказываются некоторые элементы влияния этого великого русского писателя.

Идейное отражение искусства Достоевского, по мнению исследователя, находится в этих трёх революционных стихотворениях А. Цесарца: „Борьба с собственным я” (1918), „Приглашение Мессии” (1918), „Записки лишнего за решеткой” (1925).

В приведенных лирических произведениях А. Цесарца, т. е. в их содержании, проявляются типичные особенности творчества Достоевского, (его раздвоенные личности, его мессианизм, страдание и терпение его героев), но, в отличие от Достоевского, Цесарец подчеркивал всегда своё революционное отношение к жизни.

Исследователь в этой работе пользовался сравнительным методом и свои выводы подкреплял анализом конкретного материала.

ZADNJE PUTOVANJE ALBERTA FORTISA U DALMACIJU

ŽARKO MULJAČIĆ

Pred skoro deset godina objavljen je u 4. svesku *Radova* Filozofskog fakulteta u Zadru dokumentirani popis svih dotada poznatih putovanja Alberta Fortisa (1741—1803) po našim krajevima.¹ Broj od osam putovanja porastao je, nakon što su otkriveni novi materijali, na dvanaest.² Ujedno su neki kronološki detalji djelomice korigirani.³ Tako danas znamo da je prije putovanja na Cres i Lošinj (u proljeće 1770. god.), koje se smatralo prvim, nepoznate godine sedmog desetljeća 18. stoljeća Fortis posjetio Istru gdje je u Valturi kod Pule vršio na terenu prirodoslovna istraživanja.⁴ Kao jedno putovanje smatramo svako vremensko razdoblje koje je proveo u krajevima što danas pripadaju Jugoslaviji, između dvaju boravaka u krajevima koji danas pripadaju Italiji. Ako je, dakle, učeni talijanski poligraf i veliki prijatelj naših naroda u toku jednog »kom-

¹ Ž. Muljačić, »Novi podaci o Albertu Fortisu i o njegovim putovanjima po našim krajevima«, *Radovi*. Filozofski fakultet Zadar, 4/1966, str. 87—106.

² Usp. Ž. Muljačić, »Zaboravljena obljetnica Fortisova boravka na našoj obali«, *Mogućnosti*, 18/1971, 2, str. 231—236; Ž. Muljačić, »Dvanaest putovanja Alberta Fortisa u naše krajeve (ciljevi-kronologija-rezultati)«, *Acti Simpozija »Proslava 200. obljetnice zapisivanja narodne balade Hasanaginica« (Imotski-Zagvozd-Vrgorac, 22—24. rujna 1974)*, Zagreb 1975. (u tisku).

³ V. Ž. Muljačić, »Još o Fortisovim putovanjima po Hrvatskoj«, *Pomorski zbornik*, 7/1969, str. 555—571.

⁴ Jedini dosad mi poznat podatak o tome našao sam u rukopisu *P. Fortis's Journal of his Journey to Naples and through Dalmatia with the Lord Bishop of Derry in a series of Letters adressed to John Strange, Esq.*, Padua 1772, str. 5 b, što se čuva u British Museumu pod signaturom Mss. Add. 19.313, vol. V. Tu Fortis spominje, usputno, govoreći o putovanju po Istri u 1771, da je u toj našoj pokrajini već jednom, pred više godina, boravio: »Mi risovviene d'aver, anni sono, raccolto delle petrificazioni simili presso il villaggio d'Altura, che guarda il Quarnaro«.

biniranog« putovanja posjetio najprije neke naše krajeve pa se prebacio preko mora u Italiju i odatle se ponovno vratio k nama (kako se desilo 1771. godine), računamo da je u tom slučaju obavio dva putovanja u naše krajeve (makar se u međuvremenu nije vratio u svoju užu domovinu, Mletačku Republiku). Kad bismo, međutim, uzeli u obzir i »izlete« iz raznih naših lokaliteta u kojima se duže zadržavao u obližnje krajeve (kad ti u ono doba nisu pripadali istoj državi: npr. kad je iz Dubrovnika posjetio Trebinje ili iz nekog kvarnerskog otoka Rijeku i Hrvatsko primorje), onda bi Fortisovih putovanja bilo i više. Međutim, držeći se našeg kriterija, ne smatramo takva popratna putovanja posebnim jedinicama.

Sve u svemu Fortis je u razmaku od najmanje 22 godine obavio najmanje dvanaest putovanja u naše krajeve u sveukupnom trajanju preko 26 mjeseci.

Zadnje putovanje A. Fortisa u Dalmaciju⁵ identično je s njegovim zadnjim putovanjem u naše krajeve. Krajem siječnja i početkom veljače 1791. god. učeni je putopisac boravio protiv svoje volje nekoliko dana u nekoliko zabačenih, većinom otočnih lokaliteta i to u Karbunima na južnoj obali Korčule, na Šćedru, na otoku S. Arkandel i u šibenskoj Rogoznici,⁶ te se na kraju, poslije nekoliko dana sprovedenih u Istri (Poreč), iskrcao u Veneciji.

Kao što je poznato, Fortis je dobar dio svoje zrele dobi proveo u službi napuljskog dvora kao mineralog te je u tom svojstvu obilazio čitavu Napuljsku Kraljevinu.⁷ Na tim putovanjima najčešće se zadržavao na jadranskoj obali između Barija i Molfette gdje je bio otkrio bogate slojeve salitre, zbog čega je bio napadnut od proizvođača umjetne salitre koji su se osjetili ugroženi u svojim financijskim interesima. Zbog raznih intriga kojima je bio cilj, Fortis je godinama želio da dogovorno prekine radni odnos s napuljskim dvorom i da se vrati u svoju užu domovinu gdje je raspolagao kućom u Veneciji, poljskim imanjem u S. Pietro d'Arzignano u blizini Vicenze⁸ i mogućnostima stanovanja u majčinoj kući u Padovi i na majčinu imanju u selu Galzignano na šumovitim, bogatim mineralnim izvorima, euganejskim brežuljcima (*Colli Euganei*) južno od tog gra-

⁵ Naziv *Dalmacija* odnosi se u ono doba na naše krajeve koji su se nalazili u tadašnjoj mletačkoj Dalmaciji koja je obuhvaćala otoke od Krka do Korčule (ali bez Mljeta, Lastova i Elafita, koji su pripadali Dubrovačkoj Republici) i kopnenu Dalmaciju od Tribnja na Podvelebitskom kanalu do Opuzena i Metkovića.

⁶ Te lokalitete zove Fortis talijanski: *Porto Carboni, Torcola, S. Arcangelo, Rogosniza*.

⁷ Usp. G. Torcellan, »Alberto Fortis. Nota introduttiva«, u *Illuministi italiani*. Tomo VII. *La letteratura italiana. Storia e testi*, vol. 46, Milano — Napoli 1964, str. 299 i d.

⁸ Usp. Z. Muljačić: »Iz korespondencije Alberta Fortisa«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 23, Zagreb 1952, str. 77 i d.

da, u neposrednoj blizini toplica Abano i Battaglia. Osim toga u Mletačkoj je Republici živio njegov brat Gianni, oficir kopnene vojske, i brojni njegovi prijatelji i prijateljice iz sveučilišnih i književnih krugova. S jednim od njih, markizom Tommasom degli Obizzi godinama se dopisivao. Tema tih pisama najčešće se ticala kupovine starog grčkog i rimskog novca i drugih arheoloških predmeta koje je Fortis po bagatelnoj cijeni dobivao od seljaka u Južnoj Italiji za markizovu zbirku; protuvrijednost je markiz isplaćivao Fortisovoj gazdarici Hrvatici Stani koja mu je upravljala imanjem u Galzignanu i brinula se za njegovu staru i bolesnu majku.⁹

U brojnim privatnim pismima koje je Fortis slao iz Južne Italije raznim ličnostima u Mletačkoj Republici izbija često, a osobito od početka 1790, želja da se povuče na Sjever u Galzignano, ili, kako on kaže, da se konačno »euganeizira«.¹⁰ Nadao se da će dobiti dopust za siječanj 1791. god. Ta je želja postala imperativna kad mu je u prosincu 1790. umrla majka i kad je, saznavši za tu vijest dosta kasno, zatražio duži dopust (s kojega se uopće nije vratio), kako bi mogao srediti ostavinska pitanja u domovini. Dopust je dobio nakon nekoliko sedmica čekanja. Isprva je pomišljao da krene iz Terlizzija na sjever kopnenim putem uz Jadran koji je znatno kraći, nego li put

⁹ Za ulogu Stane u Fortisovu životu usp. Ž. Muljačić, »Od koga je A. Fortis mogao dobiti tekst »Hasanaginice?«, *Radovi. Filozofski fakultet Zadar*, sv. 11/1973, *passim*.

¹⁰ Npr. u pismu T. degli Obizziju (Rim, 12. veljače 1790), što se čuva u Museo Civico di Padova (MCP), (*Manoscritti autografi*, pismo 12); u pismu istome iz Napulja od 3. 8. 1790, *ib.*, br. 22 (»Io sospiro le valli Euganee, e il mio pacifico abituro, il di cui riattamento vien ritardato dalla mia dimora in barbari Regni«); u pismu br. 29, *ib.*, datiranom 17. 10. 1790. u mjestu Ariano Irpino, na putu iz Napulja za jadransku obalu, i u pismu br. 30, *ib.*, od 24. 10. 1790, iz istog mjesta uvjerava Obizzija da će se vidjeti u siječnju. Slično piše u pismu 31, *ib.*, koje je tom prijatelju poslao 6. 11. 1790. iz Molfette. U idućem pismu br. 32 od 20. studenoga iz istog grada počinje sumnjati, da li će u siječnju iduće godine zaista biti slobodan. U pismu br. 33 od 27. 11. iz Terlizzija piše: »Io seguito sempre a sperar vicino il tempo della mia Euganeazione« i kani doći kući morskim putem. U pismu br. 35 od 11. 12. iz istog gradića tuži se da mu Dvor još nije udijelio obećani dopust. Neizvjesnost ga mori i u pismu br. 36 od 18. prosinca iz Terlizzija. Konačno javlja prijatelju u pismu br. 38, *ib.*, iz istog mjesta, s datumom 31. 12. 1790, da je dobio vijest o majčinoj smrti, ali da ne smije na put bez putnice. Slično je pisao u Split Juliju Bajamontiju. U pismu iz Terlizzija od 30. studenoga 1790. (Arheološki muzej u Splitu) nagoviješta, još za života majčina: »Mi restituerò a' monti Padovani, e al regolamento de'beni materni che accennano di voler un giorno esser miei«. U pismu od 1. siječnja 1791. iz Terlizzija (*ib.*) javlja istome između ostaloga: »La dolorosa notizia della morte della mia buona Madre, che m'è qui giunta, mi farebbe subito partire alla volta di Padova ove la mia presenza diviene necessarissima se non avessi i ceppi a' piedi...«.

preko Napulja i Rima, ali se kasnije odlučio na morski put.¹¹ Ukrcao se u Molfetti. Međutim, nepovoljni je vjetar skrenuo lađu u smjeru naše obale, te se tako, silom prilika, morao iskrcati 28. siječnja 1791. u Karbunima,¹² a zatim u ostalim usputnim stanicama.

Pisma u kojima opisuje pripreme za put u iščekivanju kraljevskog odobrenja, te prve dojmove na povratku u domovinu, nalaze se u brojnim talijanskim bibliotekama i u splitskom Arheološkom muzeju. Od pisama napisanih u našoj zemlji za vrijeme tog posljednjeg boravka u njoj dva se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu. Jedno od njih bio je zapazio I. Milčetić. On je lokalitet nesigurno pročitao (*Porto Corboni* [?]) pa je, ne znajući o kom se mjestu radi, dodao samo: »1791. Dvor mu daje samo dopust, da pođe kući«. ¹³ Druugo, dosta oštećeno i teško čitljivo pismo nije spomenuo.

S obzirom da se radi o kratkim pismima, koja su, uz jedno treće pismo, što je već tiskano u prošlom stoljeću, jedini dokumenti o tom Fortisovu boravku, objavljujemo ih u cijelosti.

Prvo je datirano u Karbunima 29. siječnja 1791. a sadrži i postskriptum, datiran 1. veljače na S. Arkandelu.¹⁴ Već tiskano pismo

¹¹ Zadnja Fortisova pisma pred put na Sjever čuvaju se u: Biblioteca Universitaria u Kataniji, pod signaturom Ms. V. 61. *Lettere autografe di alcuni uomini illustri nella storia naturale dirette al Cavalier D. Giuseppe Gioeni*. U pismu br. 23 (Molfetta, 15. 1. 1791) saopćava tom poznatom sicilijanskom prirodoslovcu: »La perdita che è fatto della mia buona e benefica madre mi chiama a dar ordine al discreto patrimonio ch'essa mi à lasciato. O' già la barca accordata e pronta, e posso calcolare che all'incominciar di Febbraio sarò sul terreno della libertà e della picciola proprietà mia«. U idućem pismu br. 24 (Molfetta, 25. 1. 1791), pisanom francuski, javlja prijatelju da je konačno dobio dopuštenje da putuje i da se ukrcao na brod. Uz majčino imanje Galzignano zadržat će i svoj »joli petit hameau du Vicentin« (tj. S. Pietro d'Arzignano). Oboje više voli nego veliku palaću u blizini Padove.

¹² Koliko je poznato, Fortis do tada nije nikada bio na Korčuli. Istina, na povratku iz Dubrovnika u siječnju 1780. njegov je brod pristao na Mljetu, Lastovu, Korčuli i Hvaru, ali je — po svemu sudeći — vremena bilo malo, da se na Korčuli zadrži.

¹³ I. Milčetić, »Dr. Julije Bajamonti i njegova djela«, *Rad JAZU* 192/1912, str. 237, br. 40.

¹⁴ Pismo glasi:

Dal Porto Carboni, addi 29 del 1791

Amico Carissimo

Io vi scrivo da questo bel porto deserto dove sono arrivato ieri con felicissima navigazione da Molfetta. Ch'io non vi scriva da quello di Spalato è colpa della mia fretta d'andar a casa, e della mercanzia di cui questa barca è carica, poich'essendo io tristo e senza mercanzia non è potuto pensare a noleggiarla per me solo. *Omissis*. Non so qual porto mi riceverà dopo di questo. *Omissis*. Io non è potuto ottener congedo dalla Corte, ma solamente permissione d'andar a dar ordine a' fatti miei; sono però determinato a far che i fatti miei abbiano bisogno di me per sempre. Addio.

Fortis

nastalo je u Rogoznici 2. veljače.¹⁵ Drugo pismo iz Arheološkog muzeja u Splitu sadrži svega nekoliko redaka i nastalo je u Rogoznici 4. veljače.¹⁶

Prvo i treće pismo uputio je Fortis svom dugogodišnjem prijatelju splitskom liječniku i polihistoru Juliju Bajamontiju (1744—1800) a drugo polihistoru Radošu Anti Michieli-Vitturiju (1752—1822) u Kaštela kod Splita.

Čini se da Fortisu nije bilo moguće da brzo nastavi put za Veneciju, jer ga 18. veljače nalazimo u Poreču, odakle se javio kontu Giampaolu Polesiniju u Motovun, pišući mu kako je bio lijepo primljen od njegova brata Francesca, porečkog biskupa, i žaleći da zbog žurbe nije u stanju da ga i osobno posjeti. Pismo je nedavno objavio Camillo de Franceschi u radu »Gian Paolo Sereno Polesini di Montona e le sue relazioni con alcuni dotti di Padova«, *La Porta Orientale* 20, nr. 7—8, 1950, fasc. 104, str. 200—212. Njemu se je javio i iz Padove 15. ožujka iste godine ističući kako je u nekoliko sati prevalio

Otraga je dodano:

1 Febbraio S. Arcangelo

Chi non crede nel destino venga in mare, e vi crederà. L'occasione su di cui io contava a Porto Carboni se n'è ita felicissima prima d'aspettar il pacchetto. Jerl fummo in Porto a Torcola, dove osservai residui di abitazioni Romane consistenti solo in pavimenti di terrazzo rozzo quali erano usi di fare per base alle fabbriche. Oggi son qui, giacchè lo Scirocco fattosi Maestro Tramontana non ci permise di passar in canale. E' piucchè probabile che domani ci debba rimanervi; e non ò più che vedervi dopo d'aver minutamente verificato i ruderi pur d'un paese Romano benchè non grandissimo. Vero è che molto dovea prolungarsi nel piano inclinato che ora è letto di mare. Spero di spedir un uomo della vicina Villa a Traù, ma può darsi che anche questo mi manchi, e che si faccia vela. L'apparecchiar tutto non nuoce. Adio. *Omissis*.

Fortis

¹⁵ Usp. »Lettere 35 dell'Abate Alb. Fortis al Conte Rados Antonio Michieli Vitturi«, *La Domenica*, IV, Zadar 1891; to pismo nosi redni broj XXVI. i tiskano je u br. 24. zadarskog tjednika od 14. lipnja 1891. Ponavlja već poznate stvari i dodaje da će ipak morati, ako mu Dvor naredi, ponovno u Napulj, jer će inače izgubiti »una Badia, che io godò«. Žali što se nije zaustavio na Vitturijevu imanju u Kaštel Lukšiću. (»Oh! quanto volentieri avrei preso terra al vostro Castel Vitturi! ma il vento e la barca nol vollero; io salutai di lontano codesta bella Riviera alla quale però non rinunzio, benchè gli anni incomincino ad avvicinarsi alla metà del secolo«.)

¹⁶ A. C. Io spero che voi avrete ricevuto da una braccera Sebenzana, che portò un Pope Greco, altra mia lettera, e la Scatola cogli esemplari stampati della vostra. Vi scrivo anche questo per pregarvi ad inoltrare l'acclusa, e *Sluga*.

Rogosniza, 4 Febbraio.

Non ò mai tanto *sportizzato* da giovine come fo ora!

Napomena o primjercima Bajamontijeva pisma tiče se tiskanog pisma o Hvaru, koje je Bajamonti objavio u Italiji posredstvom Fortisovim. Više o tome v. u Ž. Muljačić, »Jedna zaboravljena knjiga o Hvaru iz 1790. god.«, *Slobodna Dalmacija*, XVI/1958, br. 4120 od 21. svibnja 1958, str. 7.

put od Istre do Venecije. To se slaže s prvim pismom, koje Fortis piše nakon povratka iz Italije, datiranim u Padovi 20. veljače 1791, poznatoj deklamatorici i improvizatorici lijepoj udovici Fortunati Sulgher Fantastici u Firenzu (Biblioteca Nazionale, Firenze, *Nuovi Acquisti 906, II, 35*, pismo 5). Iz tih razloga moramo Fortisovo pismo od 9. veljače 1791, koje ne nosi oznake mjesta, locirati u Poreč ili neko drugo mjesto u Istri. Pismo počinje riječima: »Io non so se vi troverò a Venezia, ma per non arrischiare di perder la memoria, io vi scrivo di cosa che mariterà la vostra attenzione . . .«.¹⁷ Zašto Fortis svom tada prijatelju, a kasnije ljutom dušmaninu koji ga je čak u pijanstvu pokušao ubiti, markizu Tommasu degli Obizzi ne kazuje gdje se časovito nalazi, može se samo pretpostavljati. Možda nije želio, da i njemu mora polagati računa gdje je bio i davati mu za male pare arheološke raritete za njegovu zbirku u dvorcu Cataio blizu Battaglia Terme.

Kad znamo da je zadnje poznato Fortisovo pismo prije napuštanja Južne Italije datirano u Molfetti 25. siječnja, a prvo poslije dolaska u Italiju piše iz Padove 20. veljače 1791, onda se može zaključiti, da je njegov zadnji boravak u našim krajevima Dalmaciji i Istri trajao ukupno u najboljem slučaju dvadesetak dana.

Ni poslije tog zadnjeg putovanja Fortis se nije prestao zanimati za kulturne i druge prilike u našoj zemlji, te je ostao do smrti u kontaktu sa svojim prijateljima iz Splita i Dubrovnika.¹⁸ Više je puta pomišljao na novo putovanje preko Jadrana, ali su ga prilike u tome

¹⁷ Čuva se pod br. 39 u MCP. Fortis ne spominje izričito svoj netom završeni boravak u Dalmaciji. Spominje prijatelju da kirurg Giambattista Dotti, rodом iz Brescie, a trenutno u službi u Rogoznici, želi dobiti premještaj u »monti Paduani«, tj. u kraj u kome živi Obizzi i u kome će se nastaniti i Fortis. Poznaje dobro svoju struku koju je izučio u Firenzi. Oženjen je jednom Skradinkom, koja je u rodu s mletačkim oficirom Nikicom Nakić (*Niccolotto Nachich*) koga Obizzi poznaje. Ako Obizzi upotrijebi svoj utjecaj, da Dotti dobije željeni premještaj, mogao bi imati i sâm »vantaggi antiquarii«. Fortis detaljno opisuje kako bi Obizzi mogao dobiti za svoju privatnu zbirku vrijednih starina iz Skradina: »Io ò indicato a questo buono e pulito giovane due superbe Lapide esistenti a Scardona in casa d'un privato, da cui indarno ò cercato di comprarle anni sono; l'ò anche messo al fatto de' luoghi ne' quali si potrebbe trovarne delle altre non volgarmente sepolcrali ma commendabili per ufici o per note geografiche espressevi. Egli à qualche ragione d'andare a Scardona, e forse a Spalato fra poco: mi à promesso d'agire con efficacia per avere e le due indicate lapide e altre ancora; io dal canto mio gli ò promesso tutta la cooperazione mia, e la protezione vostra. Nell'impegnarmi a questo ò riflettuto che le di lui relazioni in Dalmazia, e Morlacchia non saranno utili solamente per la prima volta, ma forse annualmente potranno produrci qualche nuovo acquisto. Dico produrci perché guardo il vostro Museo antiquario, e il Lapidario particolarmente, come una specie di futuro figlioccio, del quale io m'ingegnerò d'essere buon Santolo«.

¹⁸ Osim već spomenutih, to su bili Miho i Antun Sorkočević-Sorgo, Tomo Basiljević-Bassegli, Deša Gučetić-Gozze, Marija Đurđević Bunić (Giorgi-Bona) i drugi ugledni Dubrovčani i Dubrovkinje.

omele.¹⁹ Svojim prijateljima je pravio brojne usluge, a Juliju Bajamontiju je bezuspješno nastojao pribaviti katedru na Sveučilištu u Padovi; kad mu već to nije bilo moguće, nastojao ga je pozvati k sebi u goste.²⁰

No od nekog vremena, osobito od 1794. god. dalje, Fortis pokazuje želju da se preseli u Dalmaciju, da tu u miru i tišini provede zadnje dane svog života.²¹ Događaji u Francuskoj odražavali su se, naime, sve više i u svim talijanskim državicama: rasla je osobna i

¹⁹ Tako piše Bajamontiju iz Galzignana 14. listopada 1794. između ostaloga: »Che si fa a Ragusa? Io ò avuto dopo secoli una lettera di Miho Sorgo; e sono secoli che non ne ò di chi m'ha tanto tanto promesso di scrivermi sempre. Ma tanto meglio! io oggimai sono vecchio, e acciaccoso, né vedro più Ragusa; l'esser certo che niun vi pensa più a me mi renderà meno pesante la lontananza«. Da se radi o Mariji Đurđević-Bunić koja je na nj zaboravila upravo kad je poslije muževe smrti mogla bez teškoća pisati Fortisu kome je bila simpatična i kome je prije pomagala u sakupljanju preplate za razne talijanske znanstveno-literarne revije u Dubrovniku, saznajemo iz Fortisova pisma Juliju Bajamontiju od 8. lipnja 1795. iz Padove (ono se, kao i prije spomenuto, čuva u Arheološkom muzeju u Splitu). Tu Fortis jetko ističe: »Sorgo m'accenna che possibilmente tu passerai a Ragusa; io non vedrò più quel paese che ò tanto desiderato di rivedere, e dove le circostanze mie attuali libere, e provvedute m'avrebbero potuto stabilire per sempre. Ecco! Le cose umane sono fatte così! Le due combinazioni ch'io aveva contemplato come... possibili, cioè a dire, la morte d'un pazzo, e uno stato bastevolmente comodo si sono verificate; ma terza ch'io credeva immutabile à cambiato del tutto, e rende inutili le due prime alla verificazione d'un castello in aria, che per molti anni era il sogno favorito del mio spirito e del mio cuore. *Omissis*. Probabilmente finirò i miei di lontanissimo dal paese a cui avrei desiderato di lasciare le ossa senza poi morire di rabbia«. Da je u Dubrovniku biće zbog kojega ga je dugo boljelo srce, vidi se iz idućeg pisma od 9. listopada 1795. Fortis piše Bajamontiju iz Venecije: »Io non ò nuove di te egli è oggimai un secolo. L'aria di Ragusa t'ha dato la chiragra. O! Maledetta aria! a me à dato ben peggio, nè v'anno cardialgie negli spedali paragonabili a quelle ch'io v'ò patito dappresso e da lontano. Ma lasciamola lì; è meglio non parlarne«.

Konačno, u pismu iz Arzignana (31. 3. 1796) javlja Bajamontiju da u toku godine najprije kani posjetiti Friuli, u kome još nije bio, a zatim će u Pariz. U Dalmaciji više neće stići: »E in Dalmazia quando ritornerò io? O! io la vedo imbrogliata. Gli anni che mi rimangono a vivere son pochi, e difficilmente potrò eseguire la metà delle mie idee. Egli è però vero che se mi credessi di poter vivere tranquillo in un paese Illirico a mia scelta lo preferirei a qualunque altro; ma lasciamo ire le malanconie (sic) e ricordiamoci dell'età, che non lascia oggimai più certa sorte di lusinghe.«

²⁰ Npr. u pismima od 18. 3. 1791, 28. 6. 1791, 30. 7. 1791, 10. 12. 1792, dok u pismu od 7. 4. 1795. nastoji da ga uvjeri kako katedra, stečena antišambriranjem nekom magarcu s titulama ne bi bila srazmjerna onome što bi kandidat morao progutati da je dobije. Sva se citirana pisma nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.

²¹ V. bilješku 19. i pismo Bajamontiju od 7. travnja 1795. (Arh. muzej Split) u kome Fortis u šali primjećuje: »O! la sarebbe curiosa, che mentre voi bestemmiate contro la lontananza dell'Italia colta un Italiano disingannato venisse a confutar col fatto le vostre declamazioni, e a provarvi coll'esempio che avete il torto! Fra i possibili può darsi anche questo«.

imovinska nesigurnost uopće,²² a Fortisova posebno.²³ I sam osvjeđeni simpatizer demokratskih ideja, Fortis je na kraju shvatio da mu na teritoriju konzervativne Mletačke Republike nema opstanka, te je u jesen 1796, zajedno s dubrovačkim vlastelinom književnikom Mihom Sorkočevićem, krenuo preko Alpi za Pariz.²⁴

Ono što je uslijedilo nakon Fortisova povratka u Italiju uklapa se sasvim u okvire francuske istočne politike, pa je u toj zadnjoj fazi Fortisova života Dalmacija (s Dubrovnikom) mogla za nj biti samo predmet kabinetskog proučavanja u funkciji francuskih ekspanzionističkih namjera. Stoga je putovanje iz 1791. god. ostalo silom prilika posljednje.

Zarko Muljačić: L'ULTIMO VIAGGIO DI ALBERTO FORTIS IN DALMAZIA

Riassunto

L'autore descrive in base a documenti in gran parte inediti l'ultimo viaggio di A. Fortis in Dalmazia, avvenuto per puro caso all'inizio del 1791. La nave su cui viaggiava il celebre poligrafo italiano da Molfetta alla volta di Venezia fu infatti costretta da venti contrari a toccare la località Karbuni (sulla costa meridionale dell'isola di Korčula) e, in seguito, gli isolotti Scédro, S. Arkandel e Rogoznica.

Benché breve, tale soggiorno obbligato permise al Nostro di fare sul posto delle ricerche archeologiche e di entrare in contatto epistolare con i suoi amici croati.

Questo dodicesimo viaggio del Fortis nel nostro paese viene inquadrato, grazie ad altri dati biografici, nella storia dei contatti culturali italo-croati. Fino alla sua morte (avvenuta nel 1803) il naturalista italiano continuò a interessarsi per il nostro paese fungendo da mediatore fra i democratici filofrancesi occidentali e i loro simpatizzanti di Split e di Dubrovnik.

²² U pismu od 5. ožujka 1794. spominje nemio slučaj koji se desio slavnim A. Volti: »Il prof. Volta è stato assalito e spogliato dai ladri di strada... non già in mezzo alla Puglia deserta come il vostro servo quattro o cinque anni, sono, non fra Klissa e Scign, non fra Trigl e Imoski, ma fra Pavia e Milano, dove si teme di peggiorar condizione. Beati noi, se non voi!«.

²³ G. Vedova, *Biografija degli scrittori padovani, vol. II*, Padova MDCCCXXXVI, str. 5, spominje, u životopisu markiza T. degli Obizzi, kako je taj u svom muzeju skupio vrijedne starine i umjetnička djela. Ne oprašta mu, međutim, plahu narav zbog koje je krajem 1794. skoro ubio svog kućnog prijatelja A. Fortisa kako piše opat Gennari u neizdanom dnevniku zbivanja u Padovi i okolici *Notizie giornaliera*, na str. 1512; »Ieri (11 novembre 1794) alla Battaglia l'abate Fortis corse pericolo che gli fosse tronco il capo dal marchese T. degli Obizzi con un colpo di sciabola, che gli tagliò mezzo il cappello. Rilevò una contusione e nulla più. Si disse che il suddetto signore fosse ubbriaco«.

²⁴ R. Maixner, »Miho Sorgo-Sorkočević i Fortis u Parizu 1796«, *Filologija*, 2/1959, str. 153—159, prikazuje cijelu stvar uglavnom na osnovi francuskih dokumenata.